

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

VÁLHATOTT-E PIACI TÉNYEZŐVÉ A KATONASÁG A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN MAGYARORSZÁGON?

SCHRAMEK LÁSZLÓ

COULD THE MILITARY BECOME A MARKET FACTOR
IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY IN HUNGARY?

Large numbers of regularly paid imperial troops took over the defence of Hungary from the endavarian military after the expulsion of the Ottoman forces at the turn of the 17th and 18th centuries. This opened up the possibility for the Hungarian population to supply the military with food on market terms. This could not be achieved in the 18th century, despite the existence of demand and a commodity fund, since the food provided to the soldiers was deducted from the inhabitants' military tax liability at a set price, in accordance with the imperial decrees.

Keywords: war supply, commodity production, camping, feeding

Magyarország a mohácsi csata után állandó katonai védelemre szorult, amelyet eleinte a végvári várórség biztosított, majd a 17. század közepétől a császári hadsereg a vitézlő rendet előbb kiegészítette, utóbb felváltotta. A végvári katonaság részben a hiányos zsoldfizetés, részben az őrhelyük közelében birtokolt földek miatt vagy nem akart, vagy nem tudott piacképes keresletet képezni.¹ Az állandó császári hadsereg egységeivel azonban más volt a helyzet. A zsoldot rendszeresebben kapták, a gyakori átvezénylések miatt helyi kötődéssel, telekkel nem rendelkezettek, ezért termelőmunkát sem végeztek. Ennélfogva amit elfogyasztottak, azért valakinek – vagy maguknak a katonáknak, vagy a fenntartó államnak – fizetnie kellett.²

A hadsereg eleinte két önálló fegyvernemre tagolódott, gyalogságra és lovasságra, amelyet Mária Terézia uralkodása idején egészített ki az önállósuló tábori tüzérség, II. József uralkodása alatt pedig a haditengerészet. A dunai flotta megalakulása már I. Lipót idejére

Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára.

- 1 Benczédi László: Végváriak életviszonyai a XVII. században. In: *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. Tanulmányok*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3) 108.; Vatai Gábor: „Csak az menjen katonának...” A vitézlő rend életkörülményei és motivációja a 17. század második felében. *Aetas* 26 (2011) 36., 38.
- 2 Czigány István: *Reform vagy kudarc*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4) 106.

tehető.³ Az állandó hadsereget Magyarországon viszonylag későn, az 1715. évi országgyűlésen cikkelyezték be, azaz az ekkortól számított az ország legitim véderejének.⁴ A császári hadsereg 1649. évi megalakulását követően azonban szinte azonnal megjelent a hazai végházakban, hogy azok védelmét ellássa a rosszul vagy egyáltalán nem fizetett végváriak mellett. E katonai egységek magyarországi jelenléte számos problémát vetett fel a török hódoltság utolsó évtizedeiben is, de az igazán súlyos konfliktusok az 1683-ban induló felszabadító háború alatt jelentkeztek. Az együttélés, együttműködés – diplomatikusan szólva – nem volt ideális, a lakosságnál elszállásolt egységek fosztogattak. Ezek a jelenségek nem elhanyagolható mértékben járultak hozzá az 1697. évi hegyaljai felkelés és az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc társadalmi bázisának kialakulásához.⁵

A felszabadító háború kezdetétől, majd újólag a szatmári békét követő évtizedekben a magyarországi népesség és a császári hadsereg együttélését, a katonáknak járó élelmszerek és más szolgáltatások nagyságát számos átfogó jellegű uralkodói rendelet (*regulamentum militare*) szabályozta, majd 1751-ben napvilágot látott az a pátens, amely a katonai ellátást biztosítók, illetve igénybe vevők jogait és kötelességeit meghatározta, és 1848-ig hatályban maradt.⁶

A társadalmi béke létrejött, a jogszabályok elkészültek, sőt alkalmazták is azokat, tehát fel kell tennünk a kérdést, hogy a Magyarországon állomásozó császári haderő érdemi felvásárló piacként viselkedett-e, viselkedhetett-e a 18. század első felében. A kérdés vizsgálatát indokolja, hogy a magyar területeken megtermelt mezőgazdasági termékek értékesítésének lehetőségei rendkívül szűkösek voltak. A gazdaságtörténeti szakirodalomból már tökéletesen ismerjük a korlátokat: egyrészt a fő kereskedelmi útvonalként hasznosítható Duna nyugat-keleti folyásirányát, másrészt a jelentős népességgel bíró városok hiányát.⁷ Ahhoz, hogy a piac kialakuljon, fizetőképes keresletre, elérhető és megfelelő minőségű termékre, illetve amennyiben a termék és a kereslet nem egy földrajzi helyszínen jelentkezik, akkor szállítási kapacításra van szükség. Nem bizonyos azonban, hogy a hadsereg felvevőpiacként való működésére vonatkozó válaszokat megkapjuk, mert eddig erről kevés dokumentum került a kutatók látóterébe. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a 18. század első felében mekkora haderő állomásozott Magyarországon, ennek ellátása mekkora nagyságú terményt igényelt, végül azt, hogy ez miként jutott el a katonákhoz.

3 *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I–XXI. Hrsg. Kriegsgechichtlichen Abtheilung des K. und K. Kriegs-Archives. Wien, 1876–1892. I. 213–228., 253–258.; Újhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Bp., 1914. 290.

4 1715. évi 8. tc.

5 Pálffy Géza: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 401.; R. Várkonyi Ágnes: Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbagység a XVII. és XVIII. század fordulóján. *Századok* 99 (1965) 691.

6 Timon Béla: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon*. Bp., é. n. [1935.] 8.; Schramek László: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Bp., 2011. 32–82.

7 Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922. 21., 176–177.

A kereslet: a katonaság

Magyarország előbb a Habsburg-ház férfi-, majd a leányági örökös királyságának elismerésével közjogi értelemben a Habsburg Monarchia elválaszthatatlan részévé vált. Ennek balkáni határait az 1699-ben megkötött karlócai, az 1718-ban aláírt pozsareváci és az 1739-ben szentesített belgrádi béke jelölte ki. Az államalakulaton belüli széles körű autonómiát Magyarország számára a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke biztosította hosszú távon. Az 1780 körüli adatok szerint a magyar korona országai a Habsburg összterület csaknem 52%-át és a népesség 38%-át adták. Emellett meg kell említenünk a tényt, hogy a Habsburg Monarchia déli határain egy nagy erővel rendelkező, revansra vágyó szomszéd az Oszmán Birodalom képében még mindig jelen volt. Az 1737 és 1739 közötti háború egyértelműen bebizonyította, hogy az oszmán haderő továbbra is ütőképes, méltó ellenfele a Habsburgnak,⁸ sőt a 18. század végén, 1787 és 1791 között vívott török háború sem szolgáltatott bizonyítékot az oszmánok hanyatlására. E tényezők elegendő katonai indokot jelentettek arra, hogy a császári hadvezetés a 18. század első felének békeéveiben is jelentős létszámú haderőt állomásoztasson Magyarország területén. Amint az alábbi, Zachar József kutatásain alapuló 1. diagramról is leolvasható, az összbirodalom 100 000–170 000 fős hadseregéből itt elhelyezett csapatok létszáma elérhette olykor akár a 70 000–90 000 főt is, bár a legtöbbször 40 000 és 50 000 között ingadozott.⁹

A század második feléből sajnos egyelőre kevesebb megbízható adatot, kimutatást ismerünk. Ezek szerint 1764-ben a Habsburg Monarchia 1034 gyalogos századából 132, a 288 lovas századból pedig 202 állomásozott az ország területén. Az előbbi fegyvernem esetében csaknem 13%-os, az utóbbi esetben 70%-os részarányt tapasztalhatunk.¹⁰ A 18. század első évtizedeiben – a török háborúk éveinek kivételével – a Dunai Monarchia haderejének 16–57%-a tartózkodott Magyarországon, amint az a 2. diagramról leolvasható. Minthogy a szórványosan rendelkezésünkre álló adatok a hazánkban állomásozó egységek arányának jelentős hullámzását jelzik, nehezen tudunk bármiféle tendenciát találni az adatokban. Az Oszmán Birodalom közelsége jelentette katonai fenyegetést kiegészítette a belső rend fenntartására irányuló igény. Legalábbis Giovanni Priuli, a Venecei Köztársaság követe 1722-ben, a nőági örökösödés elfogadása után is úgy vélte, hogy azért kell Magyarországon mintegy 20 000 gyalogost és 16 000 lovast állomásoztatni, hogy az ország békéjét, alávetettségét biztosítsák.¹¹

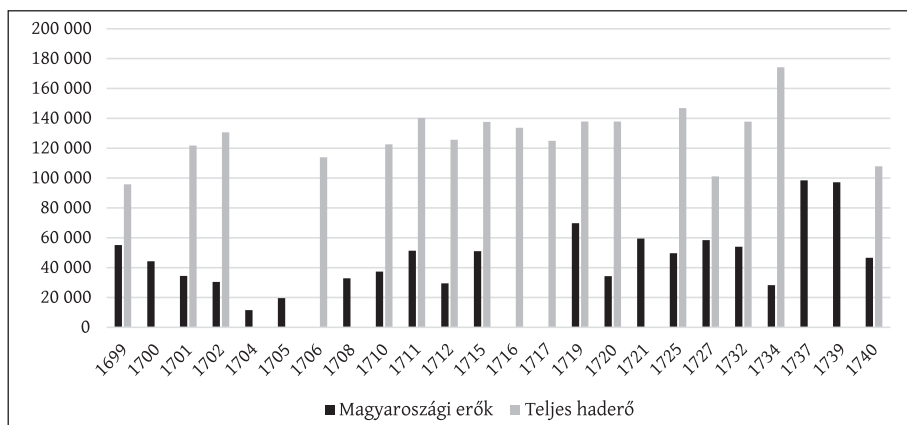
A katonai indokokat egészítette ki a gazdasági racionalitás, ugyanis a katonaság állomásoztatása Magyarországon lényegesen olcsóbb volt, mint a Monarchia egyéb tartományokban, mégpedig elsősorban a meglévő természeti erőforrások és a jogszabályi előírások miatt. Már az 1723. évi katonatartási szabályzat írásba foglalta, hogy a nyári félév során (május 1. és október 31. között) a katonák lovainak járó fűvet vagy szénát ingyene-

8 A. Wess Mitchell: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. [Ford. Ledó Anna.] Bp., 2020. 83., 150–163.

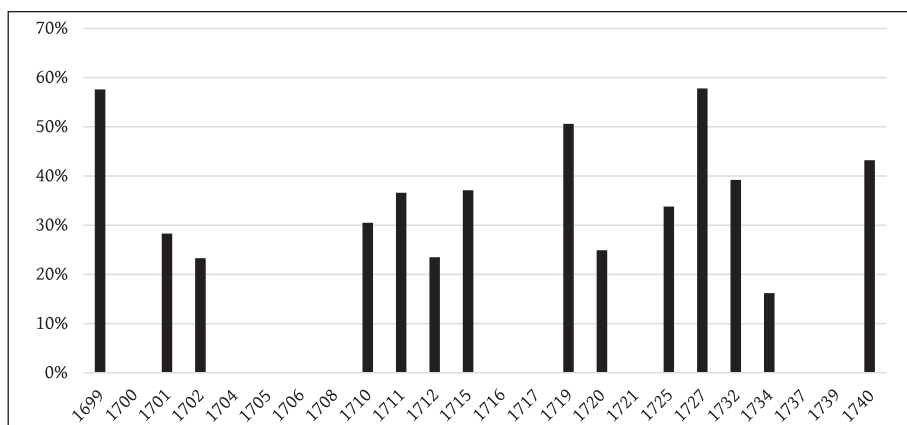
9 Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683–1792*. Bp., 2004. 161–180.

10 Uo. 204.

11 Alfred Arneth: *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Österreich im achtzehnten Jahrhundert*. Wien, 1863. 44–45. A lovasság teljes létszámát ekkor 31 507, a gyalogságét 90 600 főre becsülte. Uo. 46.

1. diagram. A Habsburg Monarchia állandó hadseregének és a Magyarországon állomásozó erőinek nagysága (1699–1740)

2. diagram. A Magyarországon állomásozó erők százalékban kifejezett aránya a Habsburg Monarchia állandó hadseregén belül

sen kell biztosítani.¹² Az 1751. évi katonai szabályzat is csak minimális térítést biztosított a lakosok javára, ha a katonalovak takarmányozásához hozzájárultak. A június 16-a és július 15-e közötti időszakban kizárólag fű járt a lovaknak, a nyári félév fennmaradó időszakában pedig napi három font zab és nyolc font széna, amelyet 2 krajcár, azaz havi 1 forint adójóváírással számoltak el.¹³ Ezzel szemben a Lajtán túli területeken 1748-tól érvényben lévő szabályzat szerint minden porciót a kincstár biztosított a katonaság és lovai részére, tehát a zabot és a szénát is.¹⁴ Így az itteni ellátás – a magyarországgal ellentét-

¹² Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) N 47. X. 8414. Regulamenta militaria. 103^r.

¹³ *Új Hadi Regulamentum*. Pozsony, 1753. D2^r.

¹⁴ *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind...* I–IX. Wien, 1786–1789. I. 58.

ben – piaci vagy csaknem piaci alapokon nyugodott. A Monarchia különböző területei közötti finanszírozási különbségeknek a kortárs magyar nemesség is tudatában volt, annak az 1764–1765. évi országgyűlésen hangot is adott.¹⁵

A Magyarországon állomásozó katonaság létszáma tehát többnyire 30 000–70 000 fő között váltakozott. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy egy 40 000 főből álló elszállásolt haderő ellátása milyen nyersanyagigénnyel járt. Ez a létszám egy közepes méretű megye 18. század eleji népességének felel meg, de ez az embertömeg – ahogy fentebb utaltam rá – értékteremtő munkát nem végzett, tehát mindenben ellátásra szorult, élelemmel, fegyverrel és egyenruhával egyaránt el kellett látni. E tényezők közül most az élelemre koncentrálnunk. A katonai szabályzatok szerint egy katona naponta két font kenyérre és egy font húsrá volt jogosult.¹⁶ A fent említett létszámú fegyveres erő évente 8176 tonna marhahúst és 16 352 tonna kenyeret igényelt összesen, nem számítva a tiszteknek járó többletporciókat.

Elsőként vizsgáljuk meg azt, mennyi gabona vagy liszt megtermelésére volt szükség a kenyér előállításához. Ehhez a számítást a korszakból származó elszórt utalások segítségével, a kenyér súlyából kiindulva visszafelé kell elkezdenünk. A 18. század során a gabonaszemek tömegének 30–90%-át tette ki a belőlük őrlött liszt. A korszak francia hadseregében 80%-os őrlési aránnyal számoltak, ma pedig 75%-kal kalkulálhatunk. Egyéb megbízható adatok hiányában mi kénytelenek leszünk ez utóbbi arányszámmal dolgozni. A kenyérgéztésnél a liszt melletti legfontosabb alapanyag a víz volt, amelyet a francia hadseregben 20%-ban kevertek a tésztához, amely a sütés során hozzávetőleg 5–6%-ot veszített a súlyából.¹⁷ Mi is ez utóbbi, 6%-os adattal dolgozunk a továbbiakban. A 18. században a gabonát nem súlyra, hanem űrmérték szerint adták és vették, ezért még ismerünk kell a leggyakoribb kenyérgabona, a búza egységnyi űrmértéke mennyit nyomott. Vizsgált időszakunkban egy pozsonyi mérő (62,08 l), gabona súlyát 45,56 kg-ra lehet becsülni.¹⁸ Egy katona napi ételmezéséhez az iménti számok szerint hozzávetőleg 99 dkg liszt kiőrlésére, tehát 1,32 kg búza megtermelésére volt szükség. Ezek szerint a 40 000 Magyarországon állomásozó katona kenyérének elkészítéséhez már 14 454 tonna lisztre, tehát 19 272 tonna búzára volt szükség. Most nem vizsgáljuk a feldolgozás, azaz az őrlési és sütési kapacitások problémáit.

Azzal ugyanakkor tisztában kell lenni, hogy a gabona rendkívül nagy áringadozásnak kitett termék volt a 18. század folyamán. Bőséges termésű esztendőekben az árak nyomottak maradtak, szűk években azonban megsokszorozódtak, ráadásul egy esztendőn belül is jelentős ármozgásokat tapasztalhatunk. Az alábbiakban a kecskeméti, mezővárosi értékesítési adatok alapján vizsgáljuk a búza árának váltakozását. A közzétett adatsorokból

15 Marczali Henrik: *Magyarország története a XVIII. században*. Bp., é. n. 292.

16 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 38–48.

17 Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Bp., 1963. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új Sorozat 29) 91., 97.

18 Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltárban és Történeti Forrástudományok 7) 343. 1 kg búza 0,73 litert, vagy megfordítva 1 liter búza súlya 1,36 kg-ot tett ki. 1 kg lisztből 1,128 kg kenyér készült.

1. táblázat. A 40 000 katona ellátására szükséges hús- és gabonamennyiség

	Egykorú mértékrendszerben	Modern mértékrendszerben
Porció hús/nap	1 font	0,56 kg
Évi hússzükséglet	146.000 bécsi mázsa	8176 tonna
Porció kenyér/nap	2 font	1,12 kg
Évi kenyérszükséglet	292.000 bécsi mázsa	16.352 tonna
Évi lisztszükséglet	ca. 25.811 bécsi mázsa	ca. 14.454 tonna
Évi búzaszükséglet	ca. 425.258 pozsonyi mérő	ca. 19.272 tonna

az éves átlagárakat tartalmazókat használtuk, mivel a legalacsonyabb és legmagasabb árak időbeli rendjéről nem rendelkezünk ismeretekkel.

A diagram adatait rendkívül óvatosan kell kezelnünk, mivel a rendelkezésünkre álló ártörténeti kimutatás nem mindenütt jelzi, hogy pozsonyi mérőben közli az adatot, illetve az 1769. év esetében pozsonyi kilát említ, amiről feltételeztük, hogy a pozsonyi mérő szinonimájaként használták. Mindezek figyelembevételével az alábbi megállapításokat tehetjük:

- 1) A 40 000 katona ellátását szolgáló búza ára legalább 400 000, legfeljebb 1 000 000 forintot tett ki évente.
- 2) Jelentős áringadozásokat tapasztalhatunk, ami a hosszú távú befektetések tervezését ellehetetlenítette.

A hússal kapcsolatban hasonló becslésekre vagyunk kénytelenek támaszkodni. E termék árát illetően Sopronból állnak rendelkezésünkre hosszú távú adatsorok.

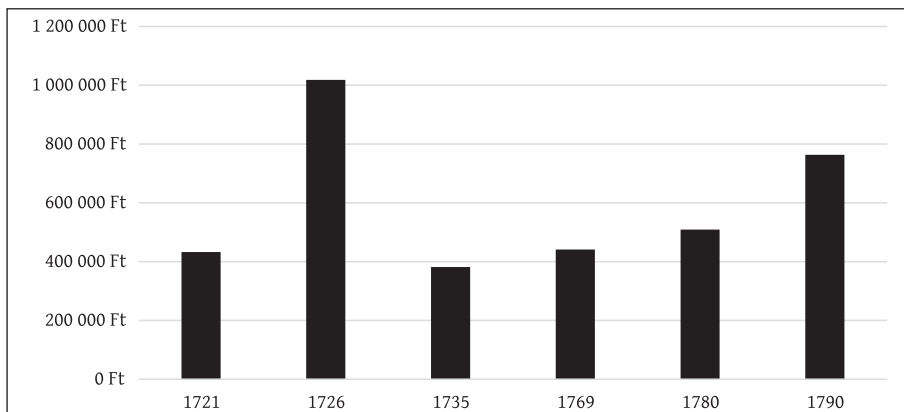
- (1) A hadsereg hússal történő ellátása mint piac nagysága a 18. század első felében 500 000 és 2 000 000 forint között váltakozott.
- (2) A fentebbi számítás nyilvánvalóan torz, mivel Sopron piaci viszonyai az ország nyugati szélén fekvő szabad királyi város demográfiai helyzete, Alsó-Ausztriához és Bécshez való közelsége miatt nem általánosíthatók az ország egészére. Sopronban a piaci ár mindig magasabb volt a *regulamentum*okban meghatározott napi két krajcár elszámolási értéknél.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a katonaság hússal és kenyérrel történő ellátása egy évi 900 000–3 000 000 forint nagyságú piacot jelenthetett, vagy jelenthetett volna, ha azt a jogszabályi keretek lehetővé tették volna.

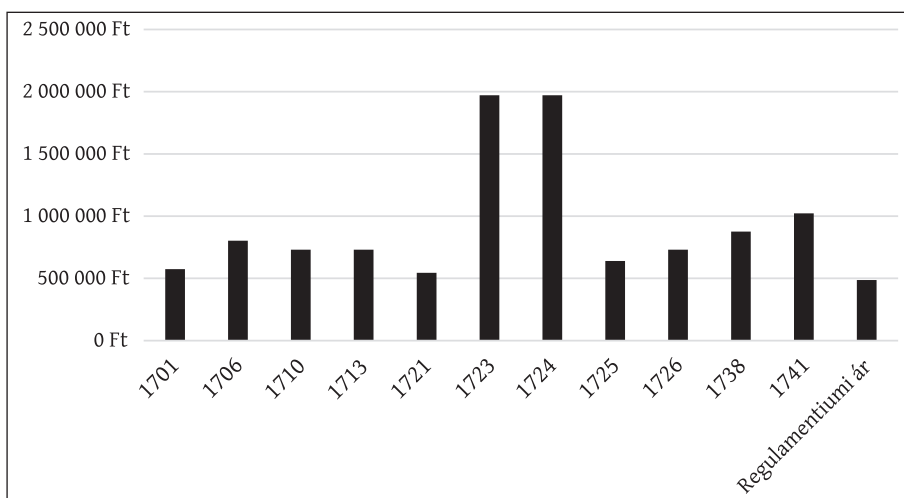
Az árualap és a szabályozási környezet

A piac működéséhez szükséges második fontos tényező a megfelelő árualap. Sajnos azt kell megállapítanunk, hogy egyáltalán nem rendelkezünk megbízható adatokkal nemhogy a 18. század első, de még az utolsó harmadának mezőgazdasági terméseredményeiről sem.¹⁹

¹⁹ Eckhart: *A bécsi udvar*, 20.

3. diagram. 40 000 katona gabonaellátásának költsége kecskeméti árakon számolva²⁰

4. diagram. 40.000 katona húsellátásának költsége a 18. század első felében soproni árakon²¹

²⁰ Iványosi-Szabó Tibor: Az árak alakulása Kecskeméten 1662–1790. In: *Bács-Kiskun megye múltjából. 7. Gazdaság-történeti és demográfiai feldolgozások*. Szerk. uő. Kecskemét, 1985. 198–200. Egy (pozsonyi) mérő búza átlagos ára Kecskeméten 1721-ben: 102, 1726-ban: 240, 1735-ben: 90, 1769-ben: 104, 1780-ban: 120, 1790-ben: 180 dénár.

²¹ Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp., 1989. 160.

Sőt a 19. század elején is csupán becslések állnak rendelkezésünkre a területen. Schwartner Márton 1808-ban a Magyar Királyság gabonatermését mintegy 60 millió mérőre becsülte, amelynek túlnyomó többségét, mintegy 50 millió mérőt a belső fogyasztás emésztett fel – talán az elszállásolt katonai egységek igényét is ideszámította, de külön tételként vette figyelembe az állatok takarmányozására, a sörfőzésre és egyéb gabonataralék-képzésre szánt mennyiségeket. A tényleges export azonban még a fennmaradó terméshez képest is csekélynek tűnik, csupán évi 2 millió mérő.²² A 18. század első harmadában ennél valószínűleg lényegesen kisebb gabonatermessel számolhatunk, mivel az ország népessége, ebből fakadóan a kenyérgabona iránti igénye csekélyebb volt. Statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, mivel összesített kimutatásokat Mária Terézia először 1766-ban kért a vármegyéktől. A helyzetünket nehezíti, hogy a törvényhatóságok jelentős része eleinte nem készítette el a kimutatásokat, ezért azok országos összesítést nem tesznek lehetővé.²³ A 19. század első felében Magyarország népessége folyamatosan gyarapodott, amellyel együtt járt a szántóterületek növekedése is. Ezt a kortársak 35–40%-ra becsülték.²⁴ A tendencia, azaz a népesség és a mezőgazdasági művelés alá fogott terület változása talán a megelőző időszakban is párhuzamosan alakult. Ugyanakkor a katonaság kenyérellátása valószínűleg biztosított volt, ha az – mint fentebb láttuk – mindössze szűk félmillió pozsonyi mérő gabonát vett igénybe. De ez sem elhanyagolható mennyiség, ha a kétmillióra becsült exporthoz hasonlítjuk: annak mintegy negyede. Tehát a Magyarországon állomásozó csapatok részére szükséges termények szállítása megfelelő üzleti lehetőséggel szolgálhatott volna a 18. századi vállalkozók számára, azonban nem lehet eltekinteni néhány olyan körülménytől, amely a remélt piac működését torzította, akár el is lehetetlenítette.

Ezek között elsőként kell megemlítenünk azt a tényt, hogy a bécsi udvari hivatalok legalábbis a téli félévben az élelemellátást a hadiadó terhére kívánták biztosítani. A civil lakosságnál elszállásolt katonák részére az adózók adták a napi két font kenyeret, 1723 előtt a napi egy font húst. E termékek elszámolási díja napi 2 krajcárt, illetve havi 1 forintot tett ki.²⁵ Ez a tény a piaci felvásárlási igényt megfelezi, és megkönnyíti az esetleges beszállítók dolgát, mivel a téli félévben a katonaság jelentős része az ország megyéiben szétszórta tartózkodott téli szálláson, tehát koncentrált kereslet, nagy szállítási igény legfeljebb az állandó helyőrséggel rendelkező erődöknél jelentkezett.

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a természetbeni húsellátás a téli szálláshehlyen tartózkodó katonák számára csak 1723-ig járt, azt követően az elszállásoltak maguk voltak kénytelenek azt beszerezni. Ez az uradalmi mézárszékek téli forgalmát növelő tényező volt.

A nyári félévvel más a helyzet, amely hadjáratok idénynek számított. Ekkor a csapatok vagy a hadszíntéren tartózkodtak, vagy hat-nyolc ezredenként táborokban való gyakorlatozással töltötték az időt.²⁶ A nagy létszámú csapatok ellátását mindkét esetben vagy

22 Martin [Márton] Schwartner: *Statistik des Königreich Ungern*. I–III. Ofen [Buda], 1809–1811. 279–280.

23 Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bp., 1973. (Számok és Történelem 1) 84.

24 Glósz József: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 20.

25 Timon: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio*, 19.

26 *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I. 415.

raktárakból oldották meg, vagy a megyék kaptak parancsot gabona, tűzifa, zab és széna szállítására. Példaként vizsgáljuk meg az 1750. évi váci táborozás esetét. A Duna partján fekvő város határába öt lovasezredet vezényeltek szeptember és október hónapra. Élelmezését hét vármegyének (Esztergom, Hont, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Heves, Bács és Zólyom) kellett biztosítania a területükön fekvő szabad királyi városokkal együtt. Pest vármegye a 2. táblázatban olvasható termények szállítására kapott utasítást.

2. táblázat. Az 1750. évi váci katonai táborozás Pest megyét érintő elszámolása²⁷

Termény megnevezése	Előírt szállítási mennyiség (Pest városával közösen)	Teljesített mennyiség (Pest városa nélkül)	A teljesítés hadi elszámolási értéke	Beszerzési ár
Búza vagy kétszeres	633,5 mérő	579,5 mérő	347 Ft 42 kr.	347 Ft 70 dénár
Zab	4000 mérő	3660 mérő	1952 Ft	1561 Ft 66 dénár
Széna	5000 mázsa	4575 mázsa	1906 Ft 15 kr.	1614 Ft 42 dénár
Fa	146 öl (tisztéknek) 104 öl (közkatonaiknak és tiszthelyetteseknek őrmesterig)	133 öl 95 öl	0 Ft 95 Ft	249 Ft
Szalma	35.00 köteg	0 Ft	0 Ft	63 Ft 33 dénár
Összesen			4300 Ft 57 kr.	3836 Ft 11 dénár

A szállítandó termények között kizárólag növényi eredetűeket találunk (kenyérgabona, széna, zab, szalma és tűzifa). A katonák részére a húst más módon biztosították. Erről egyelőre nincs adatunk, ebben az esetben felvetődik a vásárlás lehetősége. A gabona őrlése és a kenyér sütése is talán piaci alapon történt. A vármegye a leszállításra váró terményeket vásárlással szerezte be, de a pontos forrásokat nem tudjuk maradéktalanul meghatározni. A széna egy része a hartai (földesura a Ráday család), másik az acsai (földesura a Prónay család), egy harmadik a dukai (földesura a Rudnyánszky család), a negyedik a váci püspöki uradalomból érkezett. A szénaszállításban többnyire adójóváírásban részesülő adózó települések vettek részt. A zab jelentős része az aszódi (földesura a Podmaniczky család) és acsai uradalomból érkezett.²⁸ A táboroztatás során tehát a megye módosabb birtokos rétege számára nyílt lehetőség terménye elhelyezésére. A törvényhatóság a táborozást végül 464 forint 45 krajcár haszonnal zárta le. Az említett nyereség alatt azt kell érteni, hogy a vármegyei házi pénztár a termények beszerzéséért az említett összeggel kevesebbet fizetett, mint amennyit a kerületi hadipénztár az adóév végén hadiadó-teljesítésként elfogadott. Az további kutatás tárgyát képezheti, hogy a váci táborozás szervezése egyszeri esetet vagy egy hagyományos eljárásrend egy példáját jelenti-e.

²⁷ Schramek: *Az állandó hadsereg*, 144. (a szállítási kötelezettség); MNL Pest Vármegyei Levéltára (= PVL) Adószedői Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői számadások. (= IV. 23.b/1.) 1749/50. 2°, 9°, 9°.

²⁸ Uo. 9°, 19°. 107°, 108°.

Magyarországon jelentős létszámú lovas egység szolgált, piaci szempontból azonban a lovak takarmányozása nem jelentett kitörési lehetőséget, mivel a téli félévokban a lóporciókat a hadiadó-tartozásból levonták. Ez azt jelenti, hogy az adózók tulajdonképpen terményükkel (széna és zab) fizették ki adótartozásuk egy hányadát. Békeévekben a nyári hónapok takarmánya 1751 előtt ingyenes volt, mivel az állatokat a legelőkön tartották, ahogy arról fentebb már szó volt. Háború idején a sereg nyilván a beszállítókra szorult.

A hadsereg ellátása kapcsán a központi kormányzervek és a magyar nemesség számos kérdésben megfogalmazta elvárásait a másik féllel szemben, amelyek a piaci lehetőségeket is befolyásolták. A nemesség egyik igénye a várakban kapitányi felügyelet alatt működő kocsmák és mészárszékek bezárására irányult. Az 1711 és 1723 közötti rendi gyűléseken és diétákon sikerült elérni céljukat.²⁹ A nemesség e követelésével egyrészt regálé bevételeit védte, másrészt a számára jelentős készpénzbevételt eredményező vendéglátás lehetőségeit igyekezett gyarapítani. A magyar rendeknél a központi intézmények szélesebb látókörrel rendelkeztek. Elsődleges céljuk a Habsburg Monarchia érdekérvényesítő képességének és haderejének növelése, másodlagos céljuk a katonaság kényelmesebb ellátása volt. A hadsereg létszámának folyamatos gyarapodása a 18. század folyamán – gazdasági kifejezéssel élve – a piacot, a vásárlóerőt növelte. A hadsereg egyik célja az ellátásbiztonság volt, ezért a nagyobb folyamok (Duna, Tisza, Dráva) mentén erődített raktárakat létesített, amelyek magtáraiból a csapatokat elláthatták. A raktárak feltöltéséhez jelentős beszállítói hálózatra volt szükség. Ezek lehettek különböző kereskedőtársaságok, esetleg egyéni vállalkozók.³⁰ Hazai szereplők csatlakozása a rendszerhez vontatottan haladhatott, mivel a 17. és 18. század fordulóján a hatalmas alföldi területeken a népesség rendkívül csekély volt, amely csak annyit termelt, amelyre az önfenntartáshoz feltétlenül szükség volt. Kosáry Domokos egy tanulmányában a Pest megyei termésátlagok ingadozását, visszaesését nem az időjárás viszontagságaira vezette vissza, hanem arra, hogy az ott elszállásolt katonák számának csökkenése a gabona vetésterületének zsugorodását indokolta.³¹

A nagyobb árutermelő majorsági gazdálkodás kialakulása a török uralom alól felszabadult területeken a 18. század második harmadában kezdődött el.³² Az ország nyugati megyéiben, ahol a majorságok már korábban megszilárdultak, más lehetett a helyzet, az arisztokrácia ott már beszállhatott a gabonakereskedelembé, amennyiben azt az éppen aktuális vámszabályok lehetővé tették.³³ Külön említést érdemelnek az első hitbizomá-

29 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 91., 93., 100.

30 *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I. 283–285., 586.

31 Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: *Pest Megye Múltjából*. 1. Szerk. Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László. Bp., 1965. 36–37.

32 Benda Gyula: A földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét). In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 230.

33 Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagy arányú kisajátításának kezdetei. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*. Szerk. Spira György. Bp., 1952. 228., 232–234.; Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979. (Agrártörténeti Tanulmányok 6) 38., 100. skk.

nyok, amelyek megakadályozták a birtokok aprózódását, így lehetővé tették nagy árualap létrejöttét.

A másik – mellékesen – üzletpártoló kormányzati intézkedés a katonaság tömbösített téli elszállásolásának a fokozatos megteremtése volt. Ezekről már a török kiűzése utáni berendezkedési tervek is szóltak.³⁴ III. Károly a gyakorlati megvalósításukra az első kísérletet 1731-ben tette meg. Ekkor elrendelte, hogy legalább egy század katonaságot kell összevonni egy-egy téli szállásra. Mivel a kvártélyházak megépítése a vármegyei pénztárakat terhelte volna, ezért a vármegyei tisztikarok az ország minden pontjáról tiltakozó leveleket küldtek a Helytartótanácsnak.³⁵ Mária Terézia 1755-ben hasonló rendeletet adott ki.³⁶ Ugyanakkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a vármegyei nemesség lassan megbarátkozott a központosított katonaelszállásolás gondolatával. Pest megyében is számos kezdetleges katonai szállás épült, sőt a jelenség országos lehetett, ha a zalaegerszegi kvártélyházra gondolunk.³⁷ Tudomásunk van arról, hogy az 1770-es évek második felében csak Pest megyében a nemesi törvényhatóság három helyen, Cegléden, Óbudán és Szentendrén épített nagy méretű kaszárnyákat, amelyek a helyi építőipar számára teremtettek éveken át stabil megrendelést.³⁸

Végezetül meg kell említenünk azt az állami szándékot, hogy a hadellátás biztosítása érdekében a katonasággal folytatott kereskedelem bátorítását célzó rendeletek láttak napvilágot a 18. századi második török háborút követően.³⁹

A fentebb ismertetett intézkedések hatása természetesen nem egyik pillanatról a másikra jelentkezett, hanem fokozatosan. A piaci és a *regulamentumi* árak közötti különbség növekedése, a katonai létszám fokozatos emelkedése, a mindinkább megvalósuló összevont táboroztatás, valamint a magánosok beszállítói szerepét bátorító rendelkezések, az árutermelő majorságok országos elterjedése együttesen eredményezték azt, hogy II. József török háborújának éveire kialakult a hazai magánosok és a hadseregek közötti beszállítói kapcsolatrendszer, amely a forradalmi és napóleoni háborúk éveiben vonzó üzleti lehetőséget jelentett a nemesség számára.

Amennyiben az írásunk elején feltett kérdésre keressük a választ, azaz hogy a Magyarországon állomásozó császári haderő piaci szereplőként a gazdasági fejlődést segítő tényezőként viselkedett-e, akkor egyszerű választ nem fogalmazhatunk meg. A Magyarországon állomásozó katonák létszáma, élelmezési igényei magukban hordozták a piaci

34 Kas Géza: *Várrombolás hazánkban a török kiűzése után (1699–1702)*. Piliscsaba, 2010. [Doktori értekezés] 73.; Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910) II. 350. [Pálffy János 1711. évi tervezete]; *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. VIII. ([Marczali Henrik:] Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszig) 34. [Csáky Imre bíboros 1712. évi javaslata]; Schramek: *Az állandó hadsereg*, 21–23. [A Systematica Commissio 1722. évi és az országgyűlés 1723. évi javaslata.]

35 MNL OL C 32. Acta militaria. Lad. A. Fasc. 8. 4. cs. 25^r–75^v. (Érintett megyék: Heves, Fejér, Nógrád, Baranya, Szepes, Gömör, Turóc, Csongrád, Szabolcs, Győr, Ung, Sopron, Pozsony, Nyitra.)

36 MNL OL C 32. Idealia. No. 1. 44^r–45^r.

37 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 137.

38 MNL PVL IV.23.b/1. 1776/77. 4. cs. 1–31. fol., 5. cs. 1–45. fol., 6. cs. 1–20. fol., 1777/78. 8. cs. 1–37. fol.

39 Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1712–1740*. VII. 1738–1740. Bp., 1996. 5055. regeszta.

viszonyok közötti ellátás lehetőségét. Az uralkodói rendeletek gyakorlatilag a részleges terményadózást öntötték jogszabályba, legalábbis a kenyér esetében. A 18. század első évtizedeiben a csapatok a téli fél éveket kaszárnnyák hiányában a falvakban és városokban a gazdák és polgárok házaiban töltötték el. A szétszórt elszállásolás a katonaság piaci szerepe ellen ható tényező volt. Ezzel szemben olyan jelenségeket is megfigyelhetünk, amelyek a 18. század második felében és különösen a 19. század elején már megváltoztatják a hadsereg által nyújtott lehetőségeket. A katonaság nyári táborozásai, illetve a hadjáratok alatti ellátási igénye lehetőséget biztosított a terményfeleslegek elhelyezésére, ez azonban már egy másik vizsgálat tárgykörébe tartozik.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848

István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221

STUDIES

Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató-központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

